

26) Pertevniyal Vâlide Sultan'ın *Sergüzeşt-nâme* adlı bir hâtıratı vardır ki (Gürfırat, bk. bibl.) burada oğlu Sultan Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi olayını anlatmaktadır. Kelimenin sözlük anlamından hareketle bazı mutasavvıflar seyrü sülûk esnasında yaşadıkları mânevî haleri anlattıkları eserleri de sergüzeşt diye adlandırmışlardır. Aziz Mahmud Hüdâyî'nin bu adla anılan bir risâlesi bulunduğu gibi (Edirne Ahmed Bâdî Efendi Ktp., nr. 2316) La'îzâde Abdülbâki'nin de aynı adı taşıyan ve bazı Melâmî büyüleriyle tasavvuf kavramlarını tanıttığı bir kitabı vardır (nşr. Tahir Hafızioğlu, İstanbul 2001). Yine kelimenin sözlük mânasıyla ilişkili olarak Sâmipaşazâde Sezâî'nin ilk Türk romanlarından olan eserine *Sergüzeşt* adını vermesi (İstanbul 1305), Nâmık Kemal'in *İntibah* romanının ikinci adının *Sergüzeşt-i Âli Bey* olması (İstanbul, ts.) dikkat çekmektedir. Özege'nin *Katalog*'unda (IV, 1533-1554) bu adı taşıyan matbu birçok eser mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

Güvâhî, *Gurbet-nâme*, Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., Yazmalar, nr. 2310, vr. 57^b-65^a; Koniçeli Kâzım, *Sernüvişt-nâme-i Âciiz*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Ktp., nr. Y 319, vr. 3^a-30^a; Özege, *Katalog*, IV, 1533-1554; Abdülkerim Abdudakiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, Ankara 1997, s. 200-227; Betül Demirayak, *Sergüzeşt-nâme-i Zihni* (*Bayburtlu Zihni*), (yüksek lisans tezi, 1997), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Haluk Gökalt, *Eski Türk Edebiyatında Manzum Sergüzeşt-nâmeler* (doktora tezi, 2006), Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Bir Osmanlı Memurunun Hâl-i Pür-Melâli: Sergüzeşt-i İstolcevi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIII/1, Adana 2004, s. 151-166; Faik Reşit Unat, "Kırım'ın Osmanlı İdaresinden Çıktığı Günlere Ait Bir Vesika: Necatî Efendi Sefaretnâme veya Sergüzeşt-nâmesi", *TTK Bildiriler*, III (1948), s. 367-374; Baha Gürfırat, "Pertevniyal Valide Sultan'ın Hatıratı: Sergüzeşt-nâme", *BTDD*, sy. 2 (1967), s. 57-59; Fahir İz, "Macuncuzade Mustafa'nın Malta Anıları: Sergüzeşt-i Esiri-i Malta", *TDAY Belleten* (1970), s. 69-122; Günay Kut, "Furkat-nâme", a.e. (1977), s. 333-353; a.mlf., "Esiri ve Sergüzeştname'si", *Hürriyet Gösteri*, sy. 24, İstanbul 1982, s. 79; Hüseyin Ayan, "Celilî'nin Hecr-nâme'si", *EFAD*, sy. 14 (1986), s. 155-172; Orhan Kemal Tavukçu, "Türk Edebiyatında Firâknâme Adlı Eserler", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 10, İstanbul 2004, s. 111-148; a.mlf., "Aynılığın Terennümü: Eski Türk Edebiyatında Firâknâmeler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, V/ 10, İstanbul 2007, s. 197-220; Hanife Dilek Batıslam, "Tarih ve Kültür Kaynağı Olarak Hasbihâller", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, sy. 22, Niğde 2007, s. 29-42; "Sergüzeşt-nâmeler", *TDEA*, VII, 524; İ. Hakkı Aksoy, "Sergüzeşt-nâmeler", *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, V, 293-294.

ORHAN KEMAL TAVUKÇU

SERHAD KULU

Osmanlı Devleti'nde
sınır boylarında
ve kalelerde hizmet gören
askerî zümrelerin genel adı.

Stratejik önemine, büyüklük ve küçüklüğüne göre kalelerde nöbetleşe hizmette bulunan gönüllü, beşlü, azeb, fârisân (atlı ulûfeci) denilen muhafız askerlerini kapsar. Serhad kulu askerleri kalelerde görev yapan kapıkullarından farklı bir yapılanmanın sonucunda ortaya çıkmıştır. Yörenin halkından toplandıkları, ayrıca kapıkulları ile karıştırılmamaları için "yerli kulu" da denilen bu askerlerin istihdamı özellikle XVII. yüzyıl başlarından itibaren artmış ve çeşitlenmiştir. Daha önceki dönemlerde sınır boylarında akıncı denilen hafif süvari birlikleri hizmet görürdü. Ancak sınırların giderek daha çok tehdit altında kalması ve akıncılığın XVI. yüzyılın sonlarından itibaren zayıflaması başka askerî tedbirler alınması gereğini ortaya çıkarmış olmalıdır. Bu amaçla serhad boylarında değişik isimler altında askerî birlikler oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu birliklerin başlıca görevi dışarıdan gelecek saldırılara karşı koymak, içeride de asayiş ve güvenliği sağlamaktır.

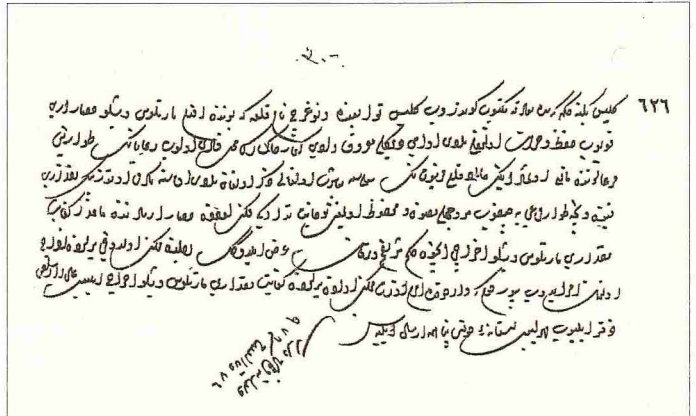
Mahallî serhad kulları o yörenin yöneticisi olan beylerbeyine bağlı olur ve azeb, hisarlı (hisar eri, hisar ereni), sekban, lağımçı, müsellemler gibi isimlerle anılırdı. Yine sancak veya beylerbeyinin maiyetinde deli, gönüllü, beşlü ve fârisân gibi adlar altında başka mahallî serhad kuvvetleri de bulunurdu. Daha sonra bunlara levat ve hayta adlarıyla yeni sınıflar eklenmiştir. Kendi içinde daha alt birimlere ayrılan serhad kuvvetlerinin mevcudu mevkîin stratejik önemine göre değişirdi. Bulundukları kalenin muhafızlığını yapan, burada

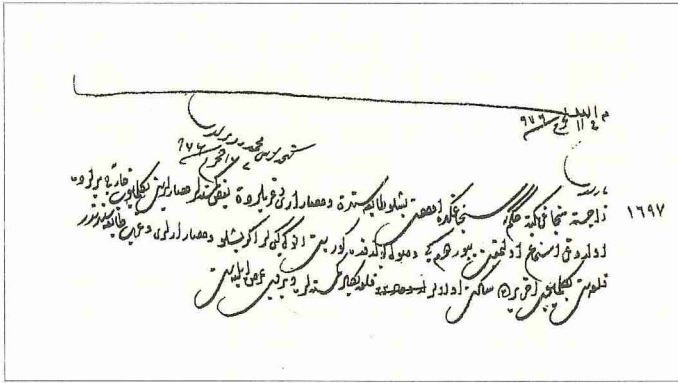
ikamet eden genç ve bekâr yiğitlerden olan, "evvel" ve "sânî" diye bölüklere ayrılan kale azebleri dışındaki serhad kulu askerleri atlı idi. 1663 yılında Uyvar Kalesi fethedilince Köprülüâzâde Fâzıl Ahmed Paşa kaleyi tahkim ettirip içine kapı kullarından başka fârisân, azeb, cebeci, topçu, martolos gibi yerli kulu askerlerini bırakmıştır (Silâhdar, I, 282).

XV. yüzyılın sonlarından itibaren yerli halktan teşkil edilen serhad kulu askerlerinden olan gönüllüler ve beşlüler ağalarının kumandası altında hizmet verirdi. Beşlü isimlendirmesi bunların beş hâne de bir olmak üzere toplanmasından veya daha doğru bir tesbitte S'er akçe olan yevmiyelerinden dolayıdır. Beşlülerin başlıca görevleri muhafızlık yapmak, kale inşaatlarında çalışmak, asıl ordunun geçeceği yolları açmak ve düşman ülkelerine küçük çaplı akınlara çıkarak orduya kılavuzluk etmek, ihtiyaç halinde erzak tedarikinde bulunmak ve kale tamirâtı yapmaktır. Zaman zaman bazı eyalet valileri tarafından özel hizmetlerde ve vergi tahsili işlerinde kullanılan beşlülerin şikâyeti üzerine bu tür işlerde çalıştırılmamaları hususunda merkezdten beylerbeyilere emirler gönderilmiştir. Bağlı oldukları kumandana beşlü ağası deniliyordu. Beşlülük gedik olup ancak boşalınca bir başkasına verildi. Gerek gönüllüler gerekse beşlüler bölükbaşlarının emrinde sağ ve sol diye bölüklere ayrılırdı. Beşlüler için ayrıca cemaat tabiri de kullanılırdı. Yapılan yoklamalarda mevcut olmayanların ve çocuk yaştaki beşlülerin kayıtları silinirdi. Ölüm, yaşlılık veya iş görmeme gibi sebeplerle boşalan beşlü gedikleri haraçgüzâr zimmiye değil müslümanlardan hak edenlere tevcih edilirdi (BA, MD, nr. 83, hk. 30).

Serhad boylarında istihdam edilen azeblerin atlı olanlarına fârisân denirdi. Bunların da başlıca görevi sınır muhafızlığı idi.

Vnogaç Kalesi
ve çevresinin
korunması için
hisar eri,
martolos
ve beşlü
görevlendirilmesi
hakkında
Klis beyine
II. Selim'in hükmü
(BA, MD, nr. 12,
s. 306)

Kalesinde
beklemeyip
başka yerde
oturan
hisar eri, azeb
ve beşlülerin
gediklerinin
bir başkasına
tevcihi
hakkında
II. Selim'in hükmü
(BA, MD, nr. 7,
s. 603)

Bu sebeple bazı kaynaklarda kendilerinden atlı ulûfeli şeklinde söz edilmektedir. Bazı kayıtlardan beşlülerle fârisânın aynı olduğu sonucu çıkmaktaysa da bu adlandırmaların bulundukları yöreye göre değiştiği anlaşılmaktadır. Diğer serhad kulları gibi fârisân da yoklamaya tâbi tutulur, mevcut olmayanların kayıtları silinirdi. Bulundukları kalenin öneme göre ewel, sâni, sâlis gibi bölüklere ayrılan fârisân gönüllü ve beşlüler gibi teşkilâtlanmıştı. Bu arada serhad kulu askerleri arasında yerli halktan alınmış topçu, cebeci, lağımçı, humbaracı ve martolos gibi muhafızlar da olurdu. Hayta terimi ise eyalet askerlerinin bir kısmı için kullanılırdı. Sınır boylarında göstermiş oldukları cesaret ve yiğitlikle bilinen haytalar zaman zaman düşman bölgesine akınlarda bulunurdu. Ancak düzenleri bozulunca eşkıyalık yapmaya başladıklarından bu kelime son zamanlarda başı boş, işsiz güçsüz serseri takımı için kullanılır olmuştur. Dâimî kale muhafızları dizdar denilen kale muhafızının emri altında görev yapardı.

Serhad kuvvetleri maaşlarını bulundukları eyalet maliyesinden alır veya kendilerine bir yerin geliri tahsis edilirdi. Ancak uzun süren savaşlar yüzünden bazan ulûfelerinin merkezden gönderildiği de olurdu (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 192). Yerli kulları genellikle bulundukları yerlerde istihdam edilirler, ihtiyaç durumunda yakın yerleşim yerlerini de korurlar, uzak seferlere pek götürülmezlerdi. Hisar eri denilen kale muhafızları ile bazı beşlüler daha ziyade yaşlı, yaralı ve ocakta tutulması câiz görülmeyen yeniçerilerden tayin edilirdi. Serhad kulları cizye ve diğer vergilerden muaf tutuldukları için haraçgüzâr reâyânın azeb veya beşlül olmalarının yasaklanmasına, hisar erlerinin de yükümlülüklerini yerine getirmesine ihtimam gösterilirdi. Reâyânın serhad kulu olması vakıfları da zor durumda bırakınca vakıf reâyânının beşlül yapılmaması istenmiştir. Ser-

had kullarıyla ilgili bir başka mesele de ulûfelerin zamanında verilmemesidir.

Yerli kulu askerleriyle kapı kulları arasında zaman zaman kanlı çarpışmalar meydana gelirdi. Bazan yerli kulu askerlerinin başı durumunda olanların isyan ederek büyük olaylara yol açtığı bilinmektedir. Nitekim Bağdat yerli kullarının kumandanı olan Bekir Subaşı'nın 1623-1639 yılları arasında cereyan eden Osmanlı-Safevî savaşlarının çıkmasında payı olmuştur. Şam'da da çok sayıda yerli kulu vardı. Bunlar XVII. yüzyılda şehir idaresine karışmaya, beylerbeyini dinlememeye, hatta onu şehre sokmayıp maaşına el koymaya kadar işi ileri götürmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa buraya yeniçeri göndererek yerli kullarını dağıtmış ve onlara sadece kale muhafızlığı hizmeti vermişti (Naîmâ, VI, 396 vd.). Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra serhad kuvvetleri dağıtılmış ve eyaletlerde yenileşme çerçevesi içerisinde doğrudan merkeze bağlı birlikler teşkiline başlanmıştır.

Kanûnî Sultan
Süleyman'ın
beşlül ve hisar
erleriyle
ilgili olarak
Humus
beyine
bir hükmü
(BA, MD, nr. 3,
s. 213)
ile beşlül
ağasının
esaretine dair
İstolni
Belgrad
beyine
bir hükmü
(BA, MD, nr. 5,
s. 416)

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 3, hk. 118, 592, 593, 897, 903, 1064, 1321, 1333; nr. 5, hk. 887, 1094, 1103, 1579, ayrıca bk. tür.yer.; nr. 6, hk. 1224, ayrıca bk. tür.yer.; nr. 7, hk. 170, 626, 1697, ayrıca bk. tür.yer.; nr. 83, hk. 2, 7, 16, 23, 33, 50, 78, 81; II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri (nşr. İlhan Şahin – Feridun Emecen), İstanbul 1994, s. 15, hk. 52, s. 67, hk. 239, ayrıca bk. tür.yer.; Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri (nşr. Halil Sahillioğlu), İstanbul 2002, hk. 89, 120, 213, 220, 304, 311, 369, 432, 446, 505, 559; Kitâb-ı Müstetâb (nşr. Yaşar Yücel), Ankara 1974, s. 18; Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, I-II, tür.yer.; Eyyûbî Efendi Kânûnnâmesi (haz. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1994, s. 34; Hezârfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-beyân fî Kavânin-i Âl-i Osmân (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 92, 116, 141; Ricaut, Türklerin Siyasi Düsturları (haz. M. Reşat Uzmen), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), s. 312-313; Naîmâ, Tarih, II, 266 vd.; VI, 396 vd.; Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704 (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, s. 4, 76, 90, 157, 208, 211; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiât (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 93, 190, 192, 290, 685, 713, 769; Silâhdar, Tarih, I, 282; Marsigli, Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Vaziyeti, s. 91-96, 108-110, 157-158, 280; D'Ohsson, Tableau général, VII, 309, 316; Uzunçarşılı, Kapukulu Ocakları, I, 3-4, 319; II, 15, 52; Kenan İnan, "Kadı Sicillerine Göre Trabzon'da Beşlül Taifesi (1648-1658)", TTK Bildiriler, XIV (2005), II/1, s. 397-411.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

SERHÂNE

(bk. HÂNE).

SERHÂNEDE

(bk. HÂNEDE).

